

Универзитет у Београду, Факултет организационих наука,
Београд

DOI 10.5937/kultura1340333M

УДК 316.422:316.752(497.11)

316.72(497.11)

оригиналан научни рад

КОНСТАНТЕ КУЛТУРНОГ КОНТЕКСТА И ТРАНЗИЦИЈА

Сажетак: Транзиција је доста тога променила у Србији, но постоји један број константи културног контекста које транзиција није успела да промени. Пре би се могло рећи да су те константе обликовале ток транзиције. Овде, пре свега треба имати у виду глобалне вредносне оријентације које су традицијом укорењене у друштвено биће овог простора и које се увек изнова појављују у старој суштини и новом појавном облику. Те константе, на дуги рок, отежавају квалитативне скокове а модернизацијским трендовима дају специфичну форму. У њих спадају традиционализам и ауторитарност као и њихови различити деривати. Ради се о глобалним вредносним оријентацијама којима се настоји повезати прошлост са будућношћу и тиме остварити историјски континуитет друштва. Оне друштво чине изнутра противречним и непријемчивим за иновације.

Кључне речи: *култура, вредности, транзиција, модернизација*

Транзиција друштва Србије је резултат симултаних процеса распада социјализма као глобалног друштвеног система и распада бивше Југославије који се одвијао у тешком и крвавом рату.¹ Политичка демократизација друштва и оживљавање тржишне привреде одвијају се у суочавању са наслеђем социјализма и грађанског рата и прилагођавању глобализацијским токовима, европским интеграцијама и, као нужном

---

1 Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074) који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

злу, неолиберализму.² У првом моменту се чинило да ће се промене одвијати релативно брзо, но то је било само за кратко. Врло брзо се схватило да нас чека потпуно неизвесна друштвена трансформација.

Иако историјски развој недвосмислено представља динамичку категорију, он ипак у себе укључује и одређене развојне константе. Те константе се могу наћи на различитим пољима, у домену социјалне структуре, економских или политичких односа али и културе као целине или у појединим њеним сегментима, нпр. религији, систему вредности и др. Колико год нам се чинило да се све мења, увек постоји оно нешто што жилаво одолева зубу времена и опстаје на дуги рок ономогућавајући, ако не историјске а оно бар краткорочне, генерацијске дисконтинуитете и развојне скокове. У складу с тим је и транзиција у Србији била успорена одређеним развојним константама. Њих је, можда, понајвише било у социјалној структури и култури, али такође и у осталим сегментима друштва. У даљем тексту ће нешто већа пажња бити посвећена културним константама.

Ако културу одредимо у Хофштедеовом (Hofstede) маниру као колективно програмирање ума које чланове једног друштвеног миљеа чини различитим од других људи³ те ако за њену централну тачку узмемо вредносне оријентације, тада је сасвим реално очекивати да ће се у домену вредности наћи културне константе које одређују дух једног времена и простора, тј. дух једног друштва. Реч је о вредностима које опстају упркос радикалним друштвеним променама. Штавише, у историјски конкретним ситуацијама радикалне промене могу подстаћи жилаву тврдокорност појединих вредносних оријентација. Тиме се улази у зачарани круг међусобне детерминације укоревених вредносних оријентација и, неретко ретроградног, развоја.

Наравно, свако појединачно друштво има своје специфичности и да би се разумела дешавања у њему треба поћи од његових културно-историјских специфичности, од традиционално прихваћених образаца друштвеног понашања, од локалних специфичности, религије, митологије, националног, локалног и регионалног карактера, који могу бити, зависно од околности, за различите етничке, религијске, социјалне

---

2 Ружица, М. Држава и/или тржиште - неолиберализам и/или социјалдемократија у: *Како грађани Србије виде транзицију*, приредио Михаиловић, С. (2010) Београд: Friedrich Ebert Stiftung, стр. 31.

3 Hofstede, G. H. (2001) *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, p. 9.

и, уопште културне, групе са неког простора исти, слични али и битно различити.

Крупне друштвене, економске и политичке промене, које се у неколико последњих деценија дешавају у Србији, и те како су се одражавале на трансформацију система вредности унутар ког су се дешавали и још увек се дешавају велики обртти. Промене на културном плану се манифестују кроз разарање вредносног система, кризу идентитета, различите фрустрације и психолошка оптерећења праћена осећајем бесперспективности. Прва деценија транзиције је представљала период радикалног одбацивања старог а да се ново још увек није оформило. С једне стране су видна настојања различитих идеолошко-политичких снага да управљају процесима политичке, економске и културне трансформације, док с друге стране постоји тежња истих ка очувању статуса кво, или прецизније речено ка очувању постојећих образаца расподеле друштвене моћи, затечених из претходног, социјалистичког периода, не би ли на тај начин омогућили/ продужили очување контроле над кључним друштвеним токовима односно опстајање у овладавању тоталитетом друштвених односа. У том контексту им је било важно да очувају ауторитарни вредносни поглед јер је на бази њега могуће нове процесе упаковати у традиционалне обрасце под оправдањем да се ради о „природном реду ствари”.

Дакле, као и у свим другим областима друштвеног живота, тако се и у култури могу наћи одређене константе, културне константе, које обележавају епохе, векове, више генерацијске периоде и које обезбеђују културни и духовни континуитет. Ради се о константама које обележавају менталитет⁴ људи одређеног просторно-временског локалитета. Неки аутори константе нашег менталитета виде у динамици сукоба два широко схваћена и, у принципу, непрецизно дефинисана ентитета на чијој граници се налазимо већ вековима – Истока и Запада. Шушњић настоји да константе нашег менталитета сведе на чврсте обрасце (националне, политичке и културне) мишљења, веровања и понашања,⁵ чиме прецизира ову идеју и даје јој културолошку димензију усвајајући Броделову констатацију да се ради о појмовима дугог трајања. У контексту културолошких разматрања Шушњић издваја следеће компоненте: традиционализам, ауторитарни менталитет, политичку не/културу, антиинтелектуализам, предра-

---

4 Вукчевић, Д. К. (2003) *Иза норми: социолошки и правни есеји*, Подгорица: Цид, стр. 193.

5 Шушњић, Ђ. (2005) Препреке на путу разумевања, поверења и помирења, у: *Вера – знање – мир*, приредили Ситарски, М. и Вучинић, М. Београд: Београдска отворена школа, стр. 103.

суде и непостојање критичке јавности. У крајњој линији би све поменуто могло да се сведе на традиционализам и ауторитарни систем вредности.

Традиционализам и ауторитарна свест и ауторитарни систем вредности се међусобно подупиру и подржавају чинећи тако културолошки синдром који се може сматрати културно-историјском константом савременог доба на ширем простору западног Балкана. Ова константа с једне стране обезбеђује вредносни континуитет и повезује обрасце мишљења, веровања и понашања садашње са претходним генерацијама а, с друге стране, на локалном нивоу успорава глобалну динамику друштвеног развоја. Стога их можемо посматрати као културолошке факторе који успоравају транзицију а друштво Србије чине наизглед статичним. Кажемо наизглед зато што динамика друштвеног развоја неумитно тече иако се читава као корак у месту. Историја је жива структура која се одвија „овде и сада” макар колико то одвијање било успорено и макар колико изгледало статично.

Ауторитарност је вишезначан појам и он се може посматрати и као психолошко својство карактеристично за појединца али и као вредносна оријентација, чиме добија недвосмислено социолошку димензију. У сваком случају, социолошка и психолошка раван овог појма су међусобно комплементарне и у великој мери значајно повезане са другим друштвеним карактеристикама.

Појам ауторитарности се доводи у везу са ауторитетом и односима моћи у друштву. Он у исто време представља и друштвени однос али и психолошко стање поводом друштвених односа, прецизније односа моћи и ауторитета. С обзиром да је ауторитет вишезначан појам то је важно прецизније га одредити. Најчешће се под њим подразумева углед или утицај заснован на знању и способности који имплицира извесну дозу меродавности.⁶ Не треба занемарити ни податак да се под овим појмом често подразумева и власт (енгл. *the authorities* – државна власт). У том контексту изведен појам ауторитарности подразумева дуализам недемократске структуре владања коју одликује захтев за беспоговорном послушношћу с једне стране и спремност на потчињавање ауторитету с друге стране. Ради се о двосмерном стању. С једне стране се ауторитарност исказује као прихватање и идеализовање принципа хијерархије и оних који су на хијерархијски вишим позицијама као и покоравање истима а, с друге стране, као доминација над онима који су на хије-

---

6 Клајн, И. и Шипка, М. (2006) *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј

рархијски нижим позицијама и очекивање њихове покорности. Реч је о стабилизаној и трајној спремности на такво понашање уз уверење да је оно природно, исправно и друштвено пожељно. Њега прати и генерално обожавање моћи и ауторитета.⁷

Већ су прва истраживања ауторитарности дошла до закључака да је ова повезана са бројним друштвеним појавама међу којима значајно место заузимају предрасуде, антисемитизам, етноцентризам, конформизам, прихватање деструктивних и других идеологија (као што су нпр. фашизам, политичко-економски конзервативизам, а томе бисмо могли додати и комунизам али и друге политичко-идеолошке системе).⁸

У истраживањима Адорна и сарадника се полази од тога да ауторитарни синдром настаје у одбрамбеној идентификацији са строгим оцем као агресором те да се идеализација ауторитета оца касније преноси и на остале ауторитете у друштву. По његовом тумачењу, ауторитарност као психолошка последица породичног насиља над децом се манифестује као потиснута агресивност која се углавном испољава према маргиналним групама и појединцима тј. према онима који имају нижи статус и мању друштвену моћ те стога постоји и блиска веза ауторитарности и предрасуда. Доведено увезу са ауторитарношћу, предрасуде су део ширег културно-идеолошког контекста те је склоност појединаца ка прихватању одређене идеологије и њој одговарајућих ауторитета у значајној корелацији са његовим психолошким потребама и цртама личности.

Адорно овде пренаглашава значај психолошких чинилаца на рачун социјалних. Проблем је у тома што је Адорнова скала ауторитарности имала првобитну намеру да мери трајне карактеристике личности које опредељују склоност ка прихватању фашистичке идеологије. Каснија истраживања су оспорила тезу да Адорнова скала мери дубоко усађене црте личности. Рот и Хавелка⁹ сматрају да је реч о проширеним нормама и ставовима традиционалне културе. У том контексту до изражаја долази некритички однос према ауторитету и чврстој хијерархији и некритичко заступање права

---

7 Кузмановић, Б. Ауторитарност – вапај за јаким и поузданим вођама и дисциплином, у: *Како грађани Србије виде транзицију*, приредио Михаиловић, С. (2010) Београд: *Friedrich Ebert Stiftung*, стр. 89.

8 Adorno, T. (1950) *The Authoritarian Personality*, New York: Harper.

9 Рот, Н. и Хавелка, Н. (1973) *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*. Београд: Институт за психологију и ИДН.

носилаца ауторитета да захтевају беспоговорну покорност¹⁰, односно до изражаја долази преувеличавање значаја ауторитета, вођа и хијерархије.¹¹ Б. Кузмановић налази да је најзначајнија компонента појма ауторитарности некритичко прихватање ауторитета и принципа хијерархије, затим нетолерантност према онима који мисле и понашају се другачије од већине тј који крше конвенционалне норме.¹²

У социолошком контексту, поменута скала мери ставове и уверења карактеристичне за различите културе. У културама које можемо сматрати ауторитарним неки од ових ставова имају карактер општеважећих истина док се неки од њих могу сматрати општим карактеристикама патријархалног традиционализма. Н. Рот и Н. Хавелка сматрају да је овде оправдано говорити о томе да знатан део тврдњи из Адорнове скале представља раширена и општеприхваћена уверења, у традиционалистички оријентисаним културама, о одређеним друштвеним појавама и односима. Та уверења посебно подржавају појединци који немају довољно широко образовање, нарочито у области друштвених и хуманистичких наука.¹³

Стога је и реално да се на истој тачки социјалног простора, у исто време, нађу ауторитарна субмасивност (према онима који заузимају хијерархијски више позиције) и ауторитарна доминантност и агресивност (према онима који заузимају хијерархијски ниже позиције). Овим принципом носиоци ауторитета за себе обезбеђују потчињавање оних који су на нижим хијерархијским позицијама док ови други себи отварају простор за усмеравање незадовољства и посебно агресивности ка онима на самом дну хијерархије али, што је још значајније, и ка различитим мањинама и маргинализованим групама и појединцима. Овим се отвара простор за разумевање феномена масе, гомиле, „дешавања народа” и сличних појава које су обележиле увод у промене као и сам почетак

---

10 Кузмановић, Б. Ауторитарност као социјалнопсихолошка карактеристика, у: *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, приредили Голубовић, З., Кузмановић, Б. и Васовић, М. (1995) Београд: Институт за Филозофију и друштвену теорију и Филип Вишњић, стр. 61-95.

11 Кузмановић, Б. Ауторитарност – вапај за јаким и поузданим вођама и дисциплином, у: *Како грађани Србије виде транзицију*, приредио Михаиловић, С. (2010) Београд: *Friedrich Ebert Stiftung*, стр. 91.

12 Кузмановић, Б. Ауторитарност у: *Разарање друштва, Југословенско друштво у кризи 90-их*, приредио Лазић, М. (1994), Београд: Филип Вишњић, стр. 160.

13 Рот, Н. и Хавелка, Н. (1973) *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*. Београд: Институт за психологију и ИДН, стр. 153-154.

друштвених трансформација током осамдесетих и деведесетих година XX века.

На нашем простору је, у дугорочној перспективи, урађен већи број истраживања ауторитарности и сва та истраживања указују да је ауторитарност релативно трајна карактеристика савременог културноисторијског контекста те да је значајно повезана са многим вредносним оријентацијама које припадају кругу патријархалног традиционализма а које су и те како присутне као друштвена реалност савременог домаћег контекста. Штавише, може се тврдити да је простор западног Балкана којем припадају како Србија тако и већи број држава потеклих из бивше СФР Југославије, током новијег периода, припадао зони са највећом измереном ауторитарношћу у Европи.¹⁴

Антисемитизам који се појављује као компонента ауторитарности у Адорновом истраживању је повезан са етноцентризмом и политичким конзервативизмом и он се може посматрати као посебан случај етноцентризма. То значи да Јевреји (као етничка група) нису од суштинске важности за фашистичку идеологију. Ако антисемитизам посматрамо као одраз како дубљих порива и конфликта у личности тако и унутрашњих друштвених противречности немачког друштва од пре Другог светског рата тада долазимо до закључка да објекти предрасуда могу бити међусобно заменљиви у зависности од датих друштвених околности. Антисемитизам се овде појављује само као варијација на тему етноцентризма, штавише он је само први корак ка исказивању нетрпељивости ка другим мањинским групама. Те мањинске групе не морају бити само етничке (или религијске) групе већ могу бити и социјалне, економске, културне, сексуалне и друге мањине. Нетолерантне идеологије су склоне да траже и измишљају непријатеље чак и тамо где их природно нема, те да систематски граде и шире предрасуде о њима. Наравно, од таквих предрасуда неретко се ограђују али их ипак прећутно прихватају и подржавају.

Током читавог социјалистичког периода смо могли видети како владајућа идеологија измишља непријатеље свих боја и идејних оријентација. Распадом социјализма и југословенске државе та пракса се наставила. Разлика је само у томе што се променио идеолошко-политички оквир али се није променио шири вредносни контекст. И даље се остало на терену ауторитарно-традиционалног модела. Измењени су идентификациони оквири. Југословенство се врло брзо ис-

---

14 Stankov, L. (1977) Some Experiences with the F-scale in Yugoslavia, *British Journal of Social and Clinical Psychology* 2, vol. XVI.

топило а упражњено место је заузела национална идентификација. У складу с тим су измењени идеолошко-политички непријатељи. Сада, до јуче братски народи постају непријатељи до крви. До јуче инкриминисане етноцентричне идеологије сада постају социјално прихватљиве, пожељне па чак и подразумевајуће.

На политичкој сцени је једнопартијски систем замењен политичким плурализмом. Тржиште, као транзициона новина, се прво појавило у политичком подсистему друштва. Политичко тржиште је на светло дана изнело легалност али не и легитимност политичког плурализма. Ауторитарно-традиционалистички друштвени контекст је резултирао појавом међусобно нетрпељивих идеологија и политика, с једне стране, и појавом већег броја харизматских вођа као репрезентаната различитих политика и идеологија, с друге стране. Почетком деведесетих су на јавној сцени доминирали харизматични националисти, тек касније, средином деведесетих етноцентризам престаје да буде доминантан идеолошко-политички оквир. Тада почињу да јачају и друге идеолошке оријентације. Тенденција ка поштовању харизматског вође указује на чињеницу да се ауторитарни вредносни контекст све време одржава као константа а прелазак на етноцентричне обрасце то само потврђује.

Етноцентризам, као вредносни оквир, представља поглед на свет према којем се сопствена етничка група ставља у центар око којег је цео свет организован.¹⁵ Сопствена етничка група се посматра као општи референтни оквир и мера вредности. Дакле, етноцентризам се може одредити као систем повезаних ставова који наглашавају селективност, пристрасност и међусобно неповерење у односима припадника различитих етничких група, те као пренаглашавање вредности сопствене етничке групе и њено доживљавање као проширене породице уз присуство осећаја опште угрожености али и супериорности и предрасуда према другим етничким групама, као и потребе за националном хомогенизацијом.¹⁶ Ауторитарност и етноцентризам јесу у блиској али не и у једнозначној повезаности. И једна и друга појава су повезане са великим бројем културно-историјских, економских, социјално-политичких, психолошких али такође и искуствених, ситуационих и других чинилаца.

---

15 Узаревић, Ц. Етноцентризам, у: *Социолошки речник*, приредили Мимица, А. и Богдановић, М. (2007), Београд: Завод за уџбенике, стр. 126.

16 Шрам, З. (2002) Димензије етноцентризма и национална припадност, *Друштвена истраживања* 1, стр. 16-17.

Реч етноцентризам први је употребио Самнер¹⁷ (Sumner) подразумевајући под њом тенденцију идеализовања сопствене групе која се сматра супериорном у односу на остале групе, чије се вредности обично ниподаштавају. Другачије речено, сопствени народ се уздиже на пиједестал света правих вредности и служи као референтни оквир како за оцену сопствене вредности тако и за оцену вредности свих других из чега очекивано следи истицање вредности сопствене у односу на друге етничке групе. Етноцентризам се, на овај начин, појављује као израз колективног самољубља и егоцентризма који могу да се протежу све до отвореног исказивања нетрпељивости и мржње према другим етничким групама.¹⁸

Веза етноцентризма и ауторитарности на нашем простору је утврђена још у истраживању из 1973. (Рот и Хавелка), поред ауторитарности, етноцентризам је био у позитивној корелацији и са позитивним вредновањем религиозности, аутократије, неравноправности полова и осталих компоненти традиционалног погледа на свет, уз напомену да се није могао утврдити редослед детерминације ових вредносних оријентација већ само њихова међузависност.

То се управо и показало на делу уочи и почетком транзиције а последице се протежу све до данашњих дана. Тада су се појавили идеолози нових политика који су пропагирани тврдње да међу појединим народима постоји чак и генетска мржња. То су били тренуци отворене друштвене кризе којима су погодовале пријемчиве рационализације евидентног друштвеног хаоса. С обзиром на донедавни вишенационални контекст, било је најједноставније извршити рационализацију кризе тврдњама да један народ мрзи или експлоатише други. Ауторитарност се ту појавила као ментални склоп појединаца али и као вредносни оквир који је подржао прихватање етноцентризма као подразумевајуће рационализације глобалне друштвене кризе.

Не треба посебно коментарисати тврдњу да су предиспозиције друштвеног понашања садржане како у личним карактеристикама појединаца тако и у глобалним и локалним вредносним оријентацијама присутним у ширем друштвеном окружењу. Овоме треба додати и ситуационе факторе који, у значајној мери, у садејству са претходно поменутих особинама личности и системом вредности доприносе

---

17 Sumner, W. G. (1906) *Folkways: a study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals*, Boston: Ginn and Co.

18 Матић, М. Етноцентризам, у: *Енциклопедија политичке културе* (1993), Београд: Савремена администрација, стр. 310-315.

формирању индивидуалних и колективних идентитета. Зависно од тога на који начин ће се сви поменути, а и многи други, фактори социјалне средине укомбиновати у личне и колективне идентитете зависи да ли ће ти идентитети бити отворени или затворени за комуникацију са другима и другачијима тј. да ли ће бити пријемчиви за прихватање разлика и разних социјалних иновација, односно да ли ће бити толерантни.¹⁹

На нашем простору транзиција је покренута распадом бивше Југославије. Истовремено се захуктавао и процес националног буђења који је почео знатно пре распада СФРЈ. Бројна истраживања националних односа обављена уочи и у време распада заједничке државе кажу да је тада још увек била значајно присутна југословенска па и европска идентификација грађана.²⁰ Готово да нема потребе доказивати да се она за веома кратко време изгубила и преточила у националну па и локални и регионалну идентификацију.

У том контексту се окретање од југословенског и европског идентитета ка националном може схватити као последица више фактора међу којима се могу издвојити традиционално и патријархално културно наслеђе, наслеђе ауторитарног режима социјалистичког и предсоцијалистичког периода као и разни ситуациони фактори.²¹ Ради се о регресивном процесу обнављања традиционалне свести а исту карактеришу оријентација ка примарним групама, колективизам, унутаргрупна хомогенизација и затвореност, пренаглашавање значаја етничке припадности.

Социоструктуралну слику нашег друштва с почетка отпочињања транзиције обележава значајно присуство група пријемчивих за традиционални вредносни систем (рурално становништво, ниско образовани, старија популација). Ради се о сегментима популације који кроз процесе деаграризације, индустријализације и урбанизације нису успели да се прилагоде модернизацијским токовима те су и даље наставили да живе по обрасцима традиционалног друштва. Распад социјалистичког поретка је за њих само представљао враћање у колотечину њима познатог начина живота. Чак се

---

19 Васовић, М. и Глигоријевић, М. (2008) Колективна искуства младих у периоду политичке нестабилности и промене оквира колективне идентификације на простору бивше Југославије, *Социолошки преглед* бр. 4, год. XLII, стр. 510.

20 Баћевић, Љ. (ур) (1991) *Југославија на кризној прекретници*, Београд: ИДН

21 Васовић, М. и Глигоријевић, М. (2011) Демократске промене у Србији и процес деетнификације друштвене свести, *Годишњак* бр. 5, Факултет политичких наука, стр. 105.

и један број оних који би, по логици ствари, требало да буду оријентисани ка модернизацијским вредностима окренуо националној идентификационој матрици која је у том моменту за многе представљала уточиште које нуди сигурност у турбулентним временима.

Један од великих проблема везаних за процес отпочињања крупних друштвених промена била је њихова стихијност и неконзистентност. М. Васовић и М. Глигоријевић примећују да је процес ретрадиционализације у Србији у неким сегментима био веома појачан (нпр. национална идентификација), у неким умерен (конфесионална идентификација) док у неким аспектима није био видан било какав облик ретрадиционализације (нпр. питање полне равноправности).²² То значи да и поред видног пораста бројних модернизацијских тенденција из периода социјализма (техничка модернизација, индустријализација, урбанизација, повећана социо-просторна мобилност, експанзија образовања и сл.) није дошло до значајне културне модернизације. Већи део становништва је и даље практиковао традиционалне социо-културне обрасце свакодневног живота.

Ово су разумљиви процеси с обзиром да је питање етничитета, током социјалистичког периода, било потискивано у други план те је распадом једне вишенационалне заједнице као што је била Југославија, враћање етничким коренима и вредностима било нешто сасвим очекивано и логично. Без тога тешко да би се распад могао рационализовати на иоле прихватљив начин (нпр. експлоатацијом једног народа од другог кроз питање измештања фабрика из једне републике у другу или кроз метрополизацију унутар вишенационалних федералних јединица. Само да споменемо, као типичан пример, један од слогана албанских сепаратиста на Косову: Приштина ради – Београд се гради.). Остаје дискутабилно питање да ли је ретрадиционализација у смеру конфесионалне идентификације, како наводе Васовићева и Глигоријевићева, представљала умерен или појачан процес. Вероватно да се она треба различито посматрати у урбаним и руралним подручјима или код различитих старосних и социјалних група те се о умерености можда може говорити као о просеку или пресеку стања. Што се тиче полне равноправности, непостојање било какве ретрадиционализације које евидентирају аутори би се могла сматрати потврдом постојања културних константи у вредносном оквиру, пре свега помињаног традиционализма, које нису биле значајно уздрмане техничком модернизацијом из периода педесетих,

---

²² Исто, стр. 106.

шездесетих и седамдесетих као ни пратећим модернизацијским токовима типа просторне и социјалне мобилности, експанзије образовања и значајног укључивања жена у радни процес.

У свим овим процесима традиционализам је био у блиској вези са ауторитарношћу која захтева групну лојалност. Да традиционализам и ауторитарност на овом простору представљају културне константе потврђује и чињеница да су они омогућили и подржали успостављање социјалистичког поретка што се видело кроз успостављање култа личности, прихватања партијске дисциплине и грађанске/поданичке послушности. Ауторитарност је подржала устоличење друштвеног поретка док је друштвени поредак допринео учвршћивању ауторитарности. Ради се о ауторитарном вредносном контексту који је продуковао ригидност и поданички менталитет, карактеристичне за традиционално друштво, на бази којих је било могуће масу становништва учинити жртвом политичких демагога а на јавну сцену увести популизам, олигархијску структуру политичких институција, ксенофобију, идеолошку, етничко-религијску али и сваку другу нетрпељивост и сл. Када ово узмемо у обзир, постаје јасно да оно што се у тадашњем политичком жаргону називало дешавање народа у својој суштини није било ништа друго до акт манипулације политички моћних. Манипулација је, ослоњена на ауторитарни вредносни контекст, произвела осећање опште масовне несигурности а нацију понудила као једино могуће уточиште и једини прихватљиви идентификациони оквир. Уместо да се расположиви економски ресурси и потенцијали усмере на стабилизацију привреде они су били окренути ка производњи сукоба.

Ово важи не само за питање идентитета већ и за генералну идеолошку матрицу тј. систем социјалистичких вредности. За веома кратко време је оно што бисмо назвали владајућом идеологијом у смислу политички релевантних вредносних оријентација покушано да се замени нечим новим и битно другачијим. То ново није резултирало из промена у начину производње већ из неусаглашених жеља и намера носилаца политичке моћи да се нешто преокрене у њихову корист. Другим речима, субјекти - носиоци радикалних друштвених промена, могу показати спремност да искористе владајуће вредности као логистичку подршку у реализацији сопствених циљева, као корито којим ће тећи бујица нових дешавања контролисана увреженим идејама и идеалима. Исти или слични вредносни оквири и оријентира могу бити употребљени као идеали и путокази за различите смерове социјал-

не акције, тако да није ништа необично ако се при том крене дијаметрално супротним смеровима.

Распад социјалистичких система постао је социјална чињеница која тешко да се могла оспоравати. Било је само питање у ком смеру ће тај распад тећи тј. да ли ће он подразумевати комплетну промену начина друштвеног живота или само парцијалне реформе у економском или можда само у политичком животу. С обзиром на вишенационални карактер дотадашње заједничке државе и неживљено национално питање наметнут је као једино могућ и логичан пут исцртавања етничких граница и отимања око територија.

У овим бурним дешавањима опстајала је као константа постојаност доминације ауторитарног обрасца. Оно што је специфично је то да се променио ауторитет и то, како у персоналном смислу, тако и у вредносно идеолошком. Уместо дотадашње наднационалне југословенске, па чак и проевропске идентификације, носиоци политичке моћи, односно владајуће елите, прокламовали су обрасце националне идентификације са свим предностима и недостацима које су они имали. Рапидна промена вредносних образаца ове врсте могла је да нађе плодно тле једино у стању друштвене аномије. Генерално се може констатовати за све транзиционе земље да је отпочињање транзиције реактуализовало расправу о везама и односима три кључне идеолошке парадигме модерног доба: либерализма, социјализма и класичног конзервативизма.²³

Истраживање из 2010. казује да грађани Србије виде државу као кључног носиоца разних друштвених функција.²⁴ Делимично се то може приписати идеолошком наслеђу социјализма. Међутим, не треба занемарити чињеницу да је социјализам преузео ауторитарни образац из традиционалног друштва те да га је допунио новоформираним револуционарним традиционализмом. На тај начин се социјалистички друштвени систем, уместо да представља облик новог, модерног индустријског друштва, врло брзо претвара у нови облик конзервативног и ауторитарног друштва. Већ више од две деценије по званичном распаду социјализма на југословенском простору се чак и реформски и демократски оријентисане политичке партије, у својој политичкој реторици,

---

23 Гредел, С. Доминантне вредносне оријентације, у: *Разарање друштва, Југословенско друштво у кризи 90-их*, приредио Лазих, М. (1994), Београд: Филип Вишњић, стр. 176.

24 Ружица, М. Држава и/или тржиште - неолиберализам и/или социјалдемократија у: *Како грађани Србије виде транзицију*, приредио Михаиловић, С. (2010) Београд: Friedrich Ebert Stiftung, стр. 29-46.

ослањају на државу као кључног носиоца друштвеног развоја и уопште друштвених промена. Стога и не изненађује податак да се три четвртине испитаника слаже са ставом да „Влада треба да задовољи основне потребе грађана у случају болести, сиромаштва и незапослености” (75%). Незнатно је мања сагласност са тврдњом „Држава треба да се брине о отварању нових радних места, преквалификацији и помоћи незапосленима” (73%).

Колико год ову сагласност посматрали у контексту наслеђа социјализма и традиционалног друштва она је ипак део доминантног вредносног система који се ослања на ауторитете, у конкретном случају је то ауторитет државе али у мало другачијим околностима то може бити институционализован или неинституционализован ауторитет партије, вође, неке олигархије или организације и сл. што је све већ виђено у нашој новијој политичкој историји. Чак и у случају редукације учешћа државе у неким важним друштвеним пројектима и програмима, легитимност државних ауторитета у тим процесима се не доводи у питање. Све се ово може посматрати као последица чињенице да је традиционално друштво на нашем простору још увек веома живо и оно у породици, родбинској или локалној заједници налази ослонац и кључне механизме друштвене подршке. Држава се појављује као продужетак институција које обележавају ауторитет традиционалног друштва.

Пребацавање ауторитета са уже и шире породице и локалне (сеоске) заједнице на државу је делимично продукт модернизацијских процеса који настоје да тежиште друштвеног живота пребаце са заједнице на појединца. Оно што недостаје, да бисмо говорили о постојању модернизацијских процеса, је пребацавање ауторитета на грађанина, стручњака или крајњег корисника јавних услуга. То би поткопало ауторитет државе и њену персонализацију. Без тога, држава се и даље налази у фокусу интересовања наших грађана и она се доживљава као главни актер у креирању транзиције, управљању привредом и изласку из кризе.²⁵

Пребацавање ауторитета са државе на грађане представља вид социјалне акције у којој грађани преузимају иницијативу. Проблем је у томе што ауторитарни системи показују тенденцију да оформе социјалну структуру у којој ће највећи део друштвене моћи бити у рукама мањине која заузима врхунске управљачке позиције и којој је у интересу да остаток становништва не показује иницијативу за било какву иоле важнију социјалну акцију. Они се, практично, у друштву

---

25 Исто, стр. 40-41.

постављају као елита која тежи да насупрот себе има масу са врло мало или нимало друштвене моћи и која треба да представља пасивни принцип у социјалној динамици. Елити која представља активан принцип социјалне динамике, која је организована, унутар себе повезана, има тенденцију да ствара идеологије и да манипулише јавним мњењем одговара да, као своју противтежу у друштвеној структури, има масу која је по свим ставкама пасивна. Пасивност се системски одржава кроз манипулацију посредовану образовним системом, масовним медијима, кроз стварање и ширење прихватљивих идеологија и митова и другим сличним механизмима.

Један од значајних метода одржавања пасивности широких маса је кроз формирање одговарајућих културних навика. Истраживање културних навика становништва Србије а посебно млађе популације,²⁶ током вишедеценијског периода кризе, је указало на њихову склоност ка пасивном коришћењу слободног времена. Може се лако претпоставити да сличну пасивност исказују и старије генерације. Штавише, они који су у почетним истраживањима припадали млађој популацији сада су средовечна ако не чак и старија генерација. Овде треба додати да је, по природи свог бића, омладина увек показивала тенденцију бунтовништва, револуционарности и иницирања колективне акције, тенденцију прихватања новина и критички однос према свету око себе. Деведесете су заиста биле обележене изузетним активизмом омладине. Треба напоменути да су најактивнији били представници студентске популације и уједно модернизацијски настројени. Кроз студентске протесте се исказивала жеља за променом политичке и економске ситуације у земљи. Међутим, ван универзитетских центара социјална акција младих и инсистирање на променама су изостали. Већи део омладине је показао пасивност и склоност да прихвата затечено стање као нешто сасвим нормално. Напросто су се помирили са судбином мислећи да они ништа не могу да учине

---

26 Михаиловић, С. и Попадић, Д. (2002) *Млади у Србији 2002 – национално истраживање омладине*, Београд: Министарство просвете и спорта – Сектор за ученички и студентски стандард и Центар за проучавање алтернатива ; Попадић, Д., Михаиловић, С. и Богдановић, Н. (2003) *Омладина Србије пред изазовима будућности*, Београд: Центар за проучавање алтернатива Министарства просвете и спорта – Сектор за ученички и студентски стандард и *Proni Institute for Social Education*, Шведска; Мрђа, С. (2000) *Културни живот студената Универзитета у Београду*, Београд: Завод за проучавање културног развоја; Мрђа, С. (2004) *Млади уметници у Србији*, Београд: Центар за визуелна истраживања и комуникације; Михаиловић, С. и други (1990) *Деца кризе*, Београд: Институт друштвених наука; Мрђа, С. (2004) *Млади уметници у Србији*, Београд: Центар за визуелна истраживања и комуникације.

те да је на држави и њеним ауторитетима да артикулишу политички живот.

С обзиром на перманентно трајање кризе, тешко да је могуће да су се млади склони пасивном коришћењу свог слободног времена својим сазревањем преоријентисали на активно коришћење истог. Пасивност у примању културних садржаја имплицира недостатак критичког расуђивања који, са своје стране, чини такву особу подложну манипулацији и некритичком прихватању ауторитета и њихових идеја и идеологија.

Једно новије истраживање²⁷ налази да само гледање ТВ програма, дружење с пријатељима, шетња и спавање/лешкарење/дремање чине омиљене активности у слободном времену код скоро две трећине грађана Србије док с друге стране тек 6% њих се опредељује за читање књига, активно коришћење слободног времена а спорт и рекреацију или хобије типа уради сам и сл. бира мање од 10% грађана. Убедљиво најчешће је гледање ТВ програма за који се као најомиљенији вид коришћења слободног времена опредељује сваки четврти становник Србије (25,3%). Занимљиво је да што су нижи социјални статус, материјални положај и образовање то је заступљеније управо гледање ТВ програма у структури слободног времена.

Ако се подсетимо деведесетих и великог утицаја телевизије на креирање јавног мњења као и пропагандну манипулацију тадашњег режима постаје јасно да је одржавање ауторитарне свести било у значајној корелацији управо са организацијом коришћења слободног времена. Окренутост ка пасивном провођењу истог је у непосредној вези са некритичким прихватањем информација које долазе из спољног света али и са релативно великим поверењем у информације које такви корисници примају из окружења, посебно ако такве информације емитују институције које стоје иза ауторитета државе као што су у конкретном случају били државни медији.

Режим из деведесетих се обилато служио телевизијом као најефикаснијим инструментом у креирању јавног мишљења. То се није видело само у праћењу информативног програма и пласирању дневно-политички актуелних коментара, у функцији величања владајуће врхушке и њене националистички обојене политике. То се видело и кроз пласирање забавних садржаја почев од петпарачке музике и истог типа ТВ серија па све до давања медијског простора астролозима,

---

27 Спасић, И. Културни обрасци и свакодневни живот у Србији после 2000 године, у: *Суживот са реформама*, приредио Цвејић, С. (2010), Београд: Чигоја, стр. 171-201.

пророцима, врачарама и сличним чија је кључна функција била подстицање и одржавање образаца некритичког начина мишљења код широких народних маса.

Режиму је ишла на руку чињеница да је у укупној популацији тек негде око 5% одраслих становника имало више или високо образовање. Образовање се, поред старости, појављивало као један од најзначајнијих фактора дискриминације ставова према различитим типовима културних садржаја. Ако узмемо у обзир да је током деведесетих (на жалост, још увек је тако) око две трећине грађана имало образовање испод нивоа средње школе онда постаје јасно колике су биле могућности злоупотребе медијске манипулације ради креирања различитих дневно-политичких ставова и вредносних оријентација, политичког етноцентризма и ратнохушкачке политике. Овоме можемо додати и чињенице да је друштво Србије друштво са високим постотком старог становништва а такође и друштво које је, тек почетком деведесетих, ушло у круг друштава са више од 50% урбаног становништва.

Дакле, били су (и на жалост, још увек су) испуњени кључни услови за одржавање ауторитарне свести а посредством ње и успореног прихватања модернизацијских тековина. Јадна од тачака на којој се ово препознаје је и став према прошлости. Уверење да неки период у догледној прошлости представља стара добра времена је својеврстан облик традиционалистичког гледања на садашњост по коме је садашњост инфицирана различитим новинама и представља корак назад у односу на неки ранији период о којем имамо бољу представу у нашем сећању.

Попадић закључује да је раширено гледање да је прошлост у сећањима лепша од садашњости не зато што је неповратно прошла већ зато што су људи у њој млађи, здравији, лепши, задовољнији стварношћу, једном речју испуњенији него у тренутку сећања. То посебно долази до изражаја приликом истраживања ставова о учинку транзиције када се од испитаника тражи да се присете како протеклог времена тако и сопственог живота у временској перспективи. Овде је реч о селективном памћењу онога што нам се допадало и што је у нама оставило траг некаквог задовољства. Оно што смо склони да у свакодневном говору називамо старим добрим временима не мора заиста бити добро, ради се само о нашем субјективном доживљају под утицајем селективног сећања и могућег незадовољства или недовољног задовољства трнутним стањем.

Да се обично ради само о романтичној визији прошлих догађаја и времена потврђује Попадићев налаз да су испитани-

ци, подељени у петогодишње генерацијске кохорте, период „када је у овој земљи (а не њима лично) било најбоље” најчешће лоцирали у доба када су били у млађим или средњим годинама (старији испитаници). Двехиљадите године су натпросечно добро оцењене од испитаника рођених између 1984. и 1990. године. Период деведесетих тек понеко оцењује као најбољи (6,2%). Осамдесете године (посттитовски период) су оцењене као најбоље од стране скоро половине грађана (44,9%) а најбоље га оцењују рођени између 1964. и 1975. године. Период шездесетих и седамдесетих година је биран у просеку од трећине испитаника и омиљен је код рођених пре 1959. Педесете године бира као најбоље тек 3% грађана. Два или три пута чешће од просека га бирају рођени до 1944. године.²⁸

Евидентно је да постоји одређена правилност у оцењивању који је период у догледној прошлости био најбољи те да се оцењивање везује и за генерацијску припадност и делом односи на период младости или „најбољих година“ испитаника. Но, питање је да ли психолошко тумачење може дати комплетан одговор на питање зашто је тако.

Овове ипак недостаје друштвени оквир. Посматрано у социолошкој перспективи, осамдесете године, као најбоље оцењене од стране већине испитаника ипак нису биле ни мало идиличне. То су године велике политичке кризе која није престала ни до данас. Сам почетак деценије је обележен немирима на Косову, средина великим протестима, „дешавањем народа” у многим срединама, прекомерном употребом полицијске силе у појединим тренуцима итд. Друга половина деценије је обележена заоштравањем политичке кризе, ишчекивањем побуне албанског становништва на Косову, убрзавањем инфлације, мобилизацијама итд. Све у свему то је деценија у којој је прекинута идилична атмосфера релативно просперитетног друштва из дужег периода поратне обнове и изградње.

Остаје као отворена могућност да се трендови идеализације „старих добрих времена” схвате као вид значајног присуства традиционалистичке и ауторитарне вредносне оријентације. Ради се о томе да свака генерација носи оптерећење идеолошких трендова своје младости, да верује да је одређени период био бољи од садашњости зато што су у њихову свест кроз почетна животна искуства, кућно васпитање и школ-

---

28 Попадић, Д. Улога личног и колективног памћења у јавномњенским испитивањима, у: *Домети транзиције: од социјализма ка капитализму*, приредио Михаиловић, С. (2011), Београд: *Friedrich Ebert Stiftung*, стр. 291-300.

ску индоктринацију, које је обележила јака идеологизација, усађени позитивни идеолошки погледи на дати историјски тренутак. Ти погледи су чврсто укорени и њих се је тешко ослободити. Због њих су људи склони да некритички посматрају садашњост, да у њу сумњају, да не верују новинама и променама. Старо је на овај или онај начин, преживело зуб времена и не ретко се постулира као боље од неизвесне садашњости. Често се то старо везује и за одређене харизматске личности које су уживале масовно поверење.

Генерално се може констатовати да је свакодневни живот у Србији, током новијег периода, био обележен одређеним културним константама које су имале јак утицај на ток транзиције. Наиме традиционализам и ауторитарност као вредносне оријентације су се током претходних пар деценија тврдокорно одржавале и поред бројних утицаја који су долазили из ближег или даљег друштвеног окружења. Технички и технолошки развој су покренули бројне друштвене промене као што су индустријализација, просторна и социјална мобилност, експанзија образовања, модернизација свакодневног живота кроз примену разних кућних апарата, дифузија различитих културних утицаја, пре свега из развијеног света, посредством повећаног броја туристичких путовања или одласака на рад у иностранство али такође и укључивања у глобални медијски простор (путем радија, филма, телевизије, превода стране књижевности и сл.). Но, и поред свега тога, осећа се значајна задршка у промени вредносног система у смеру изградње модернизацијски оријентисаних вредносних оријентација.

ЛИТЕРАТУРА:

Adorno, T. (1950) *The Authoritarian Personality*, New York: Harper

Баћевић, Љ. (ур) (1991) *Југославија на кризној прекретници*, Београд: ИДН

Гредел, С. Доминантне вредносне оријентације, у: *Разарање друштва, Југословенско друштво у кризи 90-их*, приредио Лазић, М. (1994), Београд: Филип Вишњић

Hofstede, G. H. (2001) *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications

Клајн, И. и Шипка, М. (2006) *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј

Кузмановић, Б. Ауторитарност у: *Разарање друштва, Југословенско друштво у кризи 90-их*, приредио Лазић, М. (1994), Београд: Филип Вишњић

- Кузмановић, Б. Ауторитарност као социјалнопсихолошка карактеристика, у: *Друштвени карактер и друштвене промене у светлу националних сукоба*, приредили Голубовић, З., Кузмановић, Б. и Васовић, М. (1995) Београд: Институт за Филозофију и друштвену теорију и Филип Вишњић
- Кузмановић, Б. Ауторитарност – вапај за јаким и поузданим вођама и дисциплином, у: *Како грађани Србије виде транзицију*, приредио Михаиловић, С. (2010) Београд: *Friedrich Ebert Stiftung*
- Матић, М. Етноцентризам, у: *Енциклопедија политичке културе* (1993), Београд: Савремена администрација
- Михаиловић, С. и други (1990) *Деца кризе*, Београд: Институт друштвених наука
- Михаиловић, С. и Попадић, Д. (2002) *Млади у Србији 2002 – национално истраживање омладине*, Београд: Министарство просвете и спорта – Сектор за ученички и студентски стандард и Центар за проучавање алтернатива
- Миладиновић, С. (2008) *Друштво у раскораку*, Београд: Нова српска политичка мисао
- Мрђа, С. (2000) *Културни живот студената Универзитета у Београду*, Београд: Завод за проучавање културног развика
- Мрђа, С. (2004) *Млади уметници у Србији*, Београд: Центар за визуелна истраживања и комуникације
- Мрђа, С. Културни хабитус омладине, у: *Омладина загубљена у транзицији*, уредио Михаиловић, С. (2004), Београд: Центар за проучавање алтернативе
- Попадић, Д. Улога личног и колективног памћења у јавномњенским испитивањима, у: *Домети транзиције: од социјализма ка капитализму*, приредио Михаиловић, С. (2011), Београд: *Friedrich Ebert Stiftung*
- Попадић, Д., Михаиловић, С. и Богдановић, Н. (2003) *Омладина Србије пред изазовима будућности*, Београд: Центар за проучавање алтернатива Министарства просвете и спорта – Сектор за ученички и студентски стандард и *Proni Institute for Social Education*, Шведска
- Рот, Н. и Хавелка, Н. (1973) *Национална везаност и вредности код средњошколске омладине*. Београд: Институт за психологију и ИДН
- Ружица, М. Држава и/или тржиште - неолиберализам и/или социјалдемократија у: *Како грађани Србије виде транзицију*, приредио Михаиловић, С. (2010) Београд: *Friedrich Ebert Stiftung*
- Спасић, И. Културни обрасци и свакодневни живот у Србији после 2000 године, у: *Суживот са реформама*, приредио Џевић, С. (2010), Београд: Чигоја
- Stankov, L. (1977) Some Experiences with the F-scale in Yugoslavia, *British Journal of Social and Clinical Psychology* 2, vol. XVI

Sumner, W. G. (1906) *Folkways: a study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals*, Boston: Ginn and Co.

Шрам, З. (2002) Димензије етноцентризма и национална припадност, *Друштвена истраживања* 1

Шушњић, Ђ. (2005) Препреке на путу разумевања, поверења и помирења, у: *Вера – знање – мир*, приредили Ситарски, М. и Вучинић, М. Београд: Београдска отворена школа

Узаревић, Ц. Етноцентризам, у: *Социолошки речник*, приредили Мимица, А. и Богдановић, М. (2007), Београд: Завод за уџбенике

Васовић, М. и Глигоријевић, М. (2008) Колективна искуства младих у периоду политичке нестабилности и промене оквира колективне идентификације на простору бивше Југославије, *Социолошки преглед* бр. 4, год. XLII

Васовић, М. и Глигоријевић, М. (2011) Демократске промене у Србији и процес деетнификације друштвене свести, *Годишњак* бр. 5, Факултет политичких наука

Вукчевић, Д. К. (2003) *Иза норми: социолошки и правни есеји*, Подгорица: Цид

Slobodan Miladinović

Faculty of Organizational Sciences, Belgrade

CONSTANTS OF THE CULTURAL CONTEXT AND TRANSITION

Abstract

The transition has changed a lot in Serbia, but there are a number of constants of the cultural context that the transition has not managed to affect. It could even be said that these constants shaped the course of transition. We need to keep in mind the global value orientations that are rooted in the tradition of the social being of the Serbian people, which continually reappear in both old sense and in new forms. In the long term, these constants make any qualitative leaps difficult and give a specific form to modernization trends. These include traditionalism, authoritarianism and their various derivative forms. These are global value orientations that seek to connect the past with the future and thus ensure historical continuity of the society. They shape a society which is internally contradictory and insusceptible to innovation.

Key words: *culture, values, transition, modernization*